

УДК 130. 2 + 130.3

Віталій БРИЖНИК**ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ
ТЕОДОРА АДОРНО**

Стаття присвячена розгляду основних елементів філософії освіти Теодора Адорно. Було зауважено критичне ставлення цього соціального мислителя до «напівосвіти» як до культурного продукту індустріально-масової цивілізації. Цей соціальний устрій ідеологічно вплинув на колективну свідомість європейців й тотально підпорядкував їх своїй владі. Наслідком цього впливу було поширення напівосвіченості серед європейців, які були відчужені від інтересу щодо самостійного здобуття знання. Це негативно вплинуло на динаміку соціокультурних змін у європейських суспільствах. У своїй філософії освіти Адорно експлікував суть тих чинників людської природи, що здатні сформувати критичне мислення, суб'єкт якого міг би зумовити нове соціокультурне становлення. Адорно вважав, що соціокультурні перетворення мають реалізуватись дійсною демократизацією європейських суспільств.

Ключові слова: освіта, культура, цивілізація, суспільство, інтерес, дух, критичне мислення, самоосвіта, демократизація.

У теоретичному спадку представника філософії європейського неомарксизма Теодора Адорно, одного із засновників Франкфурської школи, філософсько-освітні твори займають важливе місце. По смерті цього німецького мислителя (1969) майже всі його роботи, що мали різну теоретичну тематику, були опубліковані як двадцятидвохтомне зібрання його творів. Збірка університетських доповідей Адорно, його інтерв'ю з політиком і правозахисником Гельмутом Бекером (Hellmut Becker) та текстів виступів на Гесенському радіо, що відбулись протягом 1959-1969 рр., були опубліковані 1970 р., одразу по смерті філософа, за назвою «Виховання до повноліття» («Erziehung zur Mündigkeit»), як тематично окреме зібрання його поглядів та переконань, ідейно об'єднаних філософсько-освітньою проблематикою. Завдяки цим роботам німецькомовний читач, який цікавився педагогічними проблемами західної Німеччини та філософсько-освітніми дослідженнями, отримав можливість ознайомитись із суттю ідейних позицій Адорно щодо змін як належних в освітньому процесі тодішньої ФРН. Слід зауважити, що в повоєнний період цей німецький мислитель перебував на посаді професора філософії

Франкфуртського університета імені Й.В. Гете, одного з авторитетних вищих навчальних закладів ФРН, країни, яка мала на собі моральний тягар політичних злочинів державного врядування adeptів нацистської ідеології. Ознайомлення з цими роботами німецького мислителя надавало можливість зрозуміти соціальне та культурне значення його філософсько-освітніх ідей як утілення теоретично-емансипаційного знання. За Адорно, це теоретичне знання в обов'язковий спосіб мусить бути впроваджене у простір соціальної практики західної Німеччини як такої країни, вектор соціокультурного розвитку якої історично втратив можливість вибору інших ідейних альтернатив.

Промову Адорно «Теорія напівосвіти» (1959) можна вважати програмною роботою його філософії освіти. Цим твором Адорно розпочав цикл своїх філософсько-освітніх робіт. Серед деяких дослідників текстів Адорно вважається безсумнівним те, що ідейний стрижень його філософії освіти походить від «Діалектики Просвітництва» (1947), програмної соціально-філософської роботи Франкфуртської школи, яку Адорно опублікував у співавторстві зі своїм другом та колегою за Інститутом соціальних досліджень Максом Горкгаймером. Перед тим, як будуть експліковані основні філософсько-освітні погляди Адорно, варто побіжно розглянути ідейну складову названого твору.

У «Діалектиці Просвітництва» франкфуртські філософи експлікували суть соціально-історичних причин, що зумовили в соціокультурному просторі ліберально-демократичної Європи прихід до політичної влади прихильників ідей тоталітаризму, adeptів фашистської та нацистської ідеологій. Вони застосували категоріальний апарат, запозичений у роботах Г.В.Ф. Гегеля та К. Маркса, зокрема такі поняття, як тотальність, відчуження, уречевлення, задля критичного розгляду ознак руйнації моральності індустріально-масового суспільства, продуцента названих ідеологій. Адорно та Горкгаймер, здійснюючи неомарксистську критику індустріально-масової культури, вказали на те, що історична діалектика культурних форм європейської цивілізації (моралі, філософії, науки, технології, освіти тощо), дійшовши етапу індустріально-масового виробництва суспільного продукту, спричинила виникнення та суспільне поширення ідей врядування тоталітарної влади. Важливою філософсько-освітньою позицією франкфуртців було те, що традиція європейського Просвітництва, з її ідеями щодо морально-особистісного виховання людини, цивілізаційно далася взнаки вихованню нового об'єктивно-раціонального мислення як системного, що зрештою, зумовивши руйнацію буржуазної моралі Європи першої третини ХХ ст., призвело до тодішнього соціального поширення політичного аморалізму. Об'єктивно-раціональне мислення у просторі індустріально-

масового суспільства долучилось до постачання тій соціальній системі такого теоретичного знання, що опосередковано було задіяне у сфері практики соціального керування. За Адорно та Горкгаймером, системне знання, ідейно взаємодіючи із соціальною системою, відмовившись од орієнтування на природне прагнення людини до особистої свободи й відчуживши від її смислу суспільство, соціально здійснилось як чинник духовного знесилення мислячої людини. Це відбулось побічно з цивілізаційним поширенням міметичної суті практики буржуазного суспільства, яке прагматично відмовилось від інтересу щодо плекання суспільно-необхідного знання, котрим, за франкфуртськими філософами, має бути оновлене філософське вчення про людину. В такий спосіб були тотально знівельовані когнітивна та соціальна активність європейця, що унеможливило суспільну реалізацію тодішньої людини як особистості, тобто такого індивідуума, який міг би ідейно протистояти тотальному тиску на свою свідомість усієї цивілізаційної потуги індустріально-масового суспільства (Adorno, Horkheimer, 1947).

Повернувшись після багаторічної еміграції на батьківщину, працюючи десять років на посаді професора філософії, Адорно написав промову «Теорія напівосвіти». В цій роботі, а також в інших наступних філософсько-освітніх творах, філософ констатував соціальний факт загрозливої тенденції щодо збереження в навчальному процесі повоєнної західної Німеччини тих освітніх засад, які в руйнівний спосіб даються ознаки належним соціокультурним перетворенням, передусім процесам ліквідації елементів нацистського минулого. Філософ указав на те, що наслідком цієї тенденції виникає феномен напівосвіти як культурне втілення «відчуженого духу всієї сучасності» – всієї повоєнної західної Європи. Зауваживши, що тодішній освітній процес зводить нанівець будь-яку особисту ініціативу щодо педагогічних реформ як необхідних чинників дійсної лібералізації західної Німеччини, Адорно іншою причиною цієї тенденції назвав те, що освіта, міцно прикріплена до вже апробованих культурних елементів, не маючи духовно-ціннісних орієнтирів щодо наступного соціокультурного розвитку, суспільно реалізується як напівосвіченість. Особливістю цього явища філософ убачав у тому, що це безпосередньо дається ознаки пасивній відмові учасників навчального процесу від особистої участі в процесах соціального подолання залишків тоталітарного минулого, необхідних задля демократизації західнонімецького суспільства (Adorno, 2003, Band 8: s. 93-95). Варто зауважити, що Адорнова критика «напівосвіти» змушує згадати критичний напад Фрідріха Ніцше на «філістера» як на продукт виховного впливу буржуазної культури XIX ст. на індивіда. У творі «Невчасні міркування» (1876) Ніцше критично проаналізував суть філістерських висловлювань та су-

джен Давіда Штрауса, одного зі своїх сучасників. Після ознайомлення з філософськими творами Адорно повоєнного періоду важко відмовитись від переконання, що філософсько-емансипаційна складова ірраціонального вчення Ніцше, філософські позиції (або натяки на них) якого можна часто зустріти в роботах Адорно, послужили останньому ідейним опертям щодо виявлення ірраціональної складової духу людини як чинника її особистої емансипації.

Прагнучи ідейно унеможливити суспільне поширення напівосвіти як архаїчного соціокультурного феномену, шкідливого для емансипації суспільства, Адорно експлікував ідейні засади своєї філософсько-освітньої теорії. Мислитель первинно постулював те, що ця теорія бо-дай тим, що первинно вміщує в себе настанову щодо необхідності критичного осмислення своїх засад, не має повторити шлях тієї філософії освіти, яка, походючи від освітніх ідей Гете та Гегеля щодо соціального прилаштування людей, один щодо одного, перетворилась на теорію виховання соціального конформізму, практичного пристосування людей до дегуманізованого соціального устрою. На переконання Адорно, соціальне здійснення цієї теорії вможливується передусім через те, що вона відкрита для будь-якої критики, яку може застосовувати щодо неї будь-який інтелектуал, обізнаний щодо основних моментів педагогічної та філософсько-освітньої проблематики (Adorno, 2003, Band 8: s. 93–94).

Адорно визначив принцип пристосування чинником соціально-ідеологічної впливу на людину як носія індивідуальних рис, що для нього було явною ознакою присутності «хворобливості в культурі». На переконання мислителя, суспільство, підпорядковане засадам соціального пристосування, згідно з історією природи Ч. Дарвіна, в такий спосіб цілком позбувається освіти як свого питомого чинника духовного розвитку. Виходячи із соціально-теоретичних позицій європейського марксизму, Адорно вказав на те, що це вможливує просування в суспільному просторі ідеології – «освіти другого плану» (die Rьckbildung) (Adorno, 2003, Band 8: s. 96). **Тобто такого когнітивного виміру, в межах якого унеможливлено формування вільного мислення, що є характерною властивістю суспільно активної особистості.** У творі «Поступ» (1962) (Fortschritt) Адорно продовжив критичний аналіз формування освіти соціальною ідеологією. На його переконання, системно-раціональна філософія, яка історично розгорталась у соціокультурному просторі європейської цивілізації, ідейно впливаючи на духовну складову людської природи як дуалістичну, зумовила тенденцію цивілізаційного поширення ідеології, «освіти другого плану». Тим самим, на думку Адорно, це негативно далось взнаки історичному поступу людства як природному. Адже в такий спосіб глибинно-духовна складова людської природи (внутрішній світ

людини), як потенційний чинник особистої емансипації, була ідейно знерухомлена через суспільний авторитет цієї філософської традиції (Adorno, 1977, Band 10.2: s. 636). Адорно констатував як очевидне те, що історичне становлення в Європі освітнього процесу як системно-раціонального, характерною особливістю якого було виховання суб'єкта вільного мислення, дійшло свого завершення в добу буржуазної практичної раціональності через втрату цієї питомої мети. На думку філософа, рання настанова європейської освіти пропонувала вбачати суб'єкта емансипованого мислення безсумнівною умовою реалізації вільної від зовнішнього впливу (зокрема й державного) практики автономного суспільного устрою, в межах якого цей суб'єкт мав можливість самостійно здобувати теоретичне знання. Однак, за Адорно, в пізнішому соціокультурному просторі прагматично налаштованого капіталістичного суспільства роль суспільних взаємин була зведена майже нанівець через «диктат засобів упертої та жадібної корисності» (Adorno, 2003, Band 8: s. 98). Відтак, через відсутність у суспільстві сутнісно оновленої освіти людина втратила можливості реалізуватись суб'єктом вільного, неупередженого, політично незаангажованого мислення. Останнє для Адорно постало об'єктивною підставою щодо осмислення ідеї та мети належної освіти, яка більшою мірою сприяла б особистому прагненню щодо самоосвіти людини в такому соціальному просторі.

Філософсько-антропологічна складова теорії Адорно, який ідейно спирався на Марксову критику принципу диференціації соціальної праці в буржуазному суспільстві, вмещувала в себе наступні елементи. Тодішій соціальній устрій західної Європи, підпорядкований засадам диференціації суспільної праці, представлений передусім суспільним роз'єднанням інтелектуальної та матеріально-продуктивної діяльності, зумовив соціальне виникнення «хворобливого» культурного дуалізму в західноєвропейських суспільствах, підпорядкованих засадам соціального пристосування, наслідком чого постало «гіпостазування духу». Це пристосування духовно пригнічує передусім людину інтелектуальної праці. На переконання Адорно, останньому можна запобігти на суб'єктивному рівні лише через виокремлення в собі суб'єктом своєї «другої природи» – втілення індивідуального духу. Лише завдяки останньому суб'єкт постає здатним передусім контролювати свою фізичну природу, свої прагнення, зрештою, як уважає філософ, і «життєвий процес суспільства загалом» (Adorno, 2003, Band 8: s. 98-99). За Адорно, поняття другої природи також містить в собі смисл всього того, що історично здійснювалось як культурний результат будь-якої соціально-перетворювальної діяльності (Adorno, 1977, Band 10.2: s. 631). Але позаяк будь-яка людина, зокрема й інтелектуал, первинно є соціальною істотою, вона природно уподібню-

ється до інших людей, що також стосується й задоволення інтелектуалом своїх матеріальних потреб. Назване самоотождення інтелектуала з людьми, які задіяні у процесі матеріально-продуктивної діяльності, у прагматичному суспільстві призводить до нівелювання соціального значення інтелектуальної праці. Адорно вважав, що принцип соціального пристосування уможливорює підпорядкування соціальній та політичній владі будь-якої людини. Її свідомість соціально реалізується як «фальшива свідомість» (останнє поняття Адорно ідейно запозичив у філософії «ортодоксального марксизму» Георга Лукача), цілком примирена щодо впливу на неї будь-якої панівної ідеології. Відтак, людина відчужується від дії свого індивідуального духу, чинника особистої свободи (Adorno, Band 8: s. 100). Таке духовне відчуження людини, що більшою мірою проявляється в інтелектуальній діяльності, передусім нищівним чином дається взнаки фаховим здібностям інтелектуала як учителя або викладача. Ідейну суть такого відчуження Адорно експлікував у роботі «Табу на педагогічне покликання» («Tabus über dem Lehrberuf») (1965).

У цьому творі філософ, здійснивши критичний культурно-історичний та соціально-психологічний аналіз соціокультурного феномену відчуження педагога від свого покликання, розглянув його соціальне значення як чинника суспільного поширення напівосвіченості. На думку мислителя, цей чинник був продукований самою традицією буржуазної культури, притаманною вищим верствам німецького суспільства. Також він дався взнаки формуванню сукупності негативних соціокультурних явищ, характерних модерному соціальному устрою. Адорно вважав, що тодішнє фахове відчуження вчителя складалось із таких моментів: дуже мала матеріальна винагорода праці педагога, що породжувало презирливе ставлення до нього з боку прагматичного буржуазного суспільства; культурна традиція зверхнього ставлення німецьких аристократів та заможних буржерів до безправного та зневаженого репетитора; залучення до освітнього процесу випадкових людей, які мали тиранічний характер; бюрократизація, надмірна матеріалізація та дегуманізація самого освітнього процесу; спотворення загального образу педагога як у класичній німецькій літературі, так й у творах популярного мистецтва, важливого елемента тодішньої «культуріндустрії». Останнє в колективній свідомості далось взнаки формування негативних кліше щодо вчителів, соціальної ролі їхньої праці як однієї з важливих щодо процесів соціокультурних перетворень, що також опосередковано впливає й на ставлення самих педагогів до своєї діяльності. Усе це в цілому, на переконання Адорно, більш або менш опосередковано зумовило поширення в Європі варварства, завуальованого на перший погляд поверховою пристойністю та культурністю (Adorno, Band 8: s. 668). Адорно також експлікував суть негативного впливу «культурін-

дустрії», чинника ідеологічного впливу індустріально-масової цивілізації як на свідомість окремої людини, так і на колективну свідомість. Слід зауважити, що критика Адорно «культуриіндустрії» проходить лейтмотивом майже крізь усі його соціально-філософські твори. Також він присвятив їй цикл філософсько-культурних досліджень, які пізніше були опубліковані у збірці «Призми; критика культури та суспільство», в частині, що мала промовисту назву: «Без взірця» (Ohne Leitbild).

Філософ убачав «культуриіндустрію» таким цивілізаційним феноменом, що, як сукупність засобів масової інформації та масових розваг індустріального суспільства середини ХХ-го ст., виконує роль ідеологічного вихователя колективної свідомості європейців, зокрема і представників пролетаріату, які досі не мали права на привілейовану освіту. «Культуриіндустрія», дотримуючись засад традиційної освіти, втіленням якої для Адорно була сільська освіта, ідеологічно перетворює цих напівписьменних людей на слухняних і бездумних виконавців своїх безпосередніх фахових обов'язків. Тим самим вона знеособлює цих людей на один загальноприйнятний взірець (Adorno, 2003, Band 8: s. 104–105). Для Адорно поняття взірець означало «конгломерат ідеологічних уявлень», які поєднуються в суб'єктах, «фільтруючи та виштовхуючи реальність», що унеможливорює їх критичне ставлення до неї. Він вважав, що «взірець» як явище тодішньої європейської культури, яка незмінно продукує повторення попереднього, є втіленням механічного навчання, бездумного заучування, через що «дух втрачає щось від живлення, лише завдяки якому він себе формує» (Adorno, 2003, Band 8: s. 105). Це унеможливорює комунікацію людей, які постають диференційованими на тих, хто цілком занурений у практичний вимір свого існування, та на тих, хто прагне інтелектуально піднятися над соціальним простором надмірного прагматизму, засади якого насаджує буржуазна освіта. За Адорно, ця освіта кардинально впливає на волю окремої людини та нівелює її духовне прагнення до особистої свободи. Це цілісно дається знаки, на що вказує мислитель, як безпосередньому чуттєвому сприйняттю, так і формуванню критичного мислення як потенційного чинника суспільного подолання наслідків панування в суспільстві тоталітарних ідеологій (Adorno, 2003, Band 8: s. 106).

Адорно визначив філософсько-антропологічною підставою, за допомогою якої можна було б теоретично унеможливити ідеологічне формування людської свідомості, поняття другої природи – втілення індивідуального духу людини. Він писав, що на це поняття ідейно спиралась «уся традиція західноєвропейської філософії, починаючи від досократиків». Останні були першими в історії західної філософській думки, хто диференціював те, що походить від людської природи, як сутнісне, й те, що явно йде від однієї людини до іншої. Вони, на твердження Адорно, по-

стували це як діалектику *physei* та *thesei* (Adorno, 1977, Band 8: s. 220). Саме «другу природу» філософ назвав у своєму повоєнному творі «*Minima Moralia*; рефлексії про пошкоджене життя» (1951) діалектичним чинником людської емансипації (Adorno, 1951: s. 40). Варто вказати на те, що хоча назва цієї книжки змушує згадати етичні твори Аристотеля, а саме його «*Magna moralia*», однак, є безсумнівним те, що ідейний зміст Адорнової «*Minima Moralia*» спирається на філософські ідеї Ніцше. Сам стиль літературного викладу Адорно в цьому творі вельми нагадує характерну манеру Ніцшевого есеїстичного письма. Ототожнивши «надлюдину», одне з головних понять філософії Ніцше, із суттю соціальної ролі європейського інтелектуала, визначивши його «останнім ворогом буржуа й, водночас, останнім буржуа» (Adorno, 1951: s. 24), Адорно у цьому творі імпліцитно запропонував інтелектуалові, людині, яка спроможна читати «поміж рядків», дотриматись основної настанови моральної філософії Ніцше. Головний пункт цієї настанови можна визначити як припис автаркічного відтворення «аристократом духу» етичних ідей, що відбувається через його особисту інтерпретацію їхньої оновленої суті, як нових та відмінних щодо духовно занепалих моральних приписів буржуазного суспільства. «Аристократ духу» мусив особисто дотримуватись цих засад, як оновлено етичних, діалектично протиставляючи тим самим власний дух бездуховності названого соціального устрою. Адорно спирався на етичні позиції Ніцше, вбачаючи їх теоретично цінними задля своєї власної моральної філософії, що, як теоретична основа, ідейно унеможливила б формування людської свідомості ідеологією індустріально-масового суспільства. Європейський інтелектуал, за Адорно, нова «надлюдини», мав би самотужки, ідейно оснащений лише теоретично-емансипаційним знанням, духовно протистояти як моральнісна особистість названому формуванню.

Окрім філософсько-емансипаційних ідей Ніцше, іншою теоретичною опорою, сприяючою скасуванню ідеологічного формування людської свідомості для Адорно були антропологічні здобутки теорії психоаналізу Зигмунда Фрейда. Філософ визначив Фрейдове поняття нарцисизму та Ніцшевий «ресентимент» втіленням соціально-психологічних підстав, які зумовлюють поширення соціального конформізму, вможливаючи тим самим підпорядкування людей панівній ідеології. Він указав як на приклад те, що елементом нацистської ідеології була расова теорія, явне втілення колективного нарцисизму, яку німці, виховані політичним мовленням, бездумно й некритично підтримали через ідеологічно нав'язаний ним ресентимент, підставою чого був спогад про програну ними Першу світову війну (Adorno, 2003, Band 8: s. 118). Однак, на переконання Адорно, іншого значення напівосвіченість набуває тоді,

коли напівписьменна знеособлена людина під впливом ресентименту отримує у свої руки політичну владу, яка жодним чином не обмежена в тотально усупільненому індустріальному соціуму. Це історично призвело до неймовірної кількості жертв Другої світової війни, вбитих як на полі бою, так і по-варварськи закатованих у концентраційних таборах.

За Адорно, антропологічною підставою можливої ліквідації напівосвіченості, бодай на індивідуальному рівні, може здійснитись природно людський інтерес щодо будь-чого незрозумілого. Цей інтерес, як уважав філософ, здатний виникати навіть тоді, коли напівосвічена людина знає тотального впливу ідеологічної потуги індустріальної цивілізації на свою свідомість (Adorno, 2003, Band 8: s. 119). **Філософ був переконаний у тому, що індивідуальний дух людини не може задовольнятися споживанням лише цивілізаційно «спотвореної культури».** Тим самим він сприяє когнітивній активізації цієї людини, що реалізується як її духовне прагнення інших культурних зразків. Адорно запропонував вбачати інтелектуала носієм цього духу, який унеможливує залишатися йому осторонь соціального життя. Хоча як соціальна істота інтелектуал інтегрований у суспільство, однак, як продуцент духовного виміру культури, він здатний суспільно реалізуватись передусім як вихователь критичного мислення, одним з основних завдань якого, за Адорно, є здійснення його суб'єктом критичної саморефлексії щодо власної напівосвіченості (Adorno, 2003, Band 8: s. 120). **Після ознайомлення з іншими його філософськими творами того періоду, зокрема з «Негативною діалектикою» (1966) (Adorno, 1966), можна дійти висновку, що для цього соціального мислителя виховання суб'єкта критичного мислення безпосередньо стосувалось самоформування суб'єкта як соціально активної та суспільно відповідальної людини, свідомої соціального значення своїх вчинків.** Така людина розуміє значимість для суспільства радикальної критики тих культурних явищ, котрі можуть зумовити повернення Освенціма як утілення духовної руйнації європейської культури. Послідовну та радикальну критику цих явищ має здійснювати будь-який інтелектуал, будь-яка неупереджено мисляча людина, яка самотужки себе формує, усвідомлюючи себе моральнісною особистістю.

Тему теоретичного обґрунтування суспільного значення підстав належної освіти як культурної форми, що унеможливила б історичне повторення масових убивств, Адорно розглянув у творі «Виховання після Освенціма» (1966). У цій роботі філософ, також теоретично спираючись на психоаналітичне вчення Фрейда, виокремив передусім психічну складову людської свідомості, завдяки чому він отримав можливість аналізувати психічні причини цивілізаційного виникнення та поширення новітнього варварства в модерних суспільствах. Визначивши традиційність

освіти німецького села чинником формування напівосвіченості, Адорно зауважив, що це виховання далося взнаки соціальному поширенню політичної аморальності, що зрештою і призвело до названого варварства в Європі, цивілізаційним утіленням якого була трагедія Освенціма. Культурною причиною військових і політичних злочинів нацистів філософ запропонував убачати саму дегуманізовану суть цієї освіти, яка була безпосередньо продукована буржуазним суспільством, що з холодним серцем поставилось до людини як до речі, уречевлено, як до того, що можна «обробляти» (Adorno, 1971: s. 96), прагматично відмовившись вбачати існування духовної складової її природи. Це суспільство байдуже змовчало про нацистські злочини, знаючи про них, або принаймні здогадуючись. Також воно, здійснивши цілісне усупільнення освічених людей, інтелектуалів та митців, змусило їх мовчати про ці військові та політичні злочини (Adorno, 1966: s. 357). Відтак, за Адорно, освітній процес як належний, сама освіта мусить формувати людську свідомість таким чином, аби не допустити нового перетворення себе на духовно безсилий культурний феномен аморального та дегуманізованого соціуму.

Аморальність та дегуманізованість цього соціального устрою змусила мислителя визнати, що єдиною альтернативою названому може здійснитись лише відмінне за суттю суспільство, саме як демократичне. Адорно запропонував вбачати дійсну суть останнього втіленням такого соціального утворення, в межах якого принцип демократичного врядування ніколи більше не віддасть усю повноту державної влади в рухи напівосвічених, аморальних людей. Філософ визначив демократичний устрій цілком залежним від процесу самовиховання, до якого має свідомо залучитися будь-яка інтелектуально зріла людина, котра прагне духовно емансипуватись від ідеологічного впливу на свою свідомість. Філософ у своєму останньому інтерв'ю, опублікованому по його смерті як «Виховання до повноліття» в одноіменній збірці, сказав Бекеру, своєму співрозмовнику: «Вимога щодо повноліття видається мені samozрозумілою в умовах демократії. Я хотів би проілюструвати це, зауваживши лише початок дуже короткого Кантового твору, що має назву «Відповідь на запитання: що таке Просвітництво?». У цій роботі Кант, визначивши суть неповноліття, а імпліцитно також і «повноліття», сказав, що ця незрілість зазнає самозвинувачення, якщо її причини ґрунтуються не у вадах розсудку, а в рішучості й мужності, які одна людина застосовує без вказівки іншої людини. «Просвітництво є виходом людини зі стану свого самозвинувачення в неповноліття». Мені здається, що ця програма Канта, якій не можуть із недоброю волею закинути неясність, досі залишається надзвичайно актуальною. Демократія тримається на формуванні волі окремої людини, на тому, в який спосіб ця людина залучається до інституцій представницько-

го вибору. Разом із тим варто вивести й суть розуму: це є здібність і мужність окремої людини, яка за певних умов застосовує свій розсудок. Якщо цього ніхто не дотримується, тоді всі розмови про Кантову велич будуть лише пустопорожньою балаканиною» (Adorno, 1971: s. 135). Можна визначити ці за життя останні міркування Адорно цілком оптимістичними, адже його зауваження можливості вільного здійснення особистої раціональності людини, що передусім має реалізуватись у сфері формування кращого соціально-політичного устрою, відрізняються за настроєм від песимістичних думок Горкгайма, його друга та колеги за Франкфуртською школою. Горкгайм в останньому інтерв'ю, що брав у нього журналіст із часопису «Шпігель», відверто повідавши про основні моменти свого життя, в цій розмові виразив свій страх перед можливою катастрофою термоядерної війни (Horkheimer, 1970: s. 85). Свою ж останню розмову Адорно, в якій він виклав власне бачення причин та наслідків тодішніх соціальних протиріч, що стосувались освіти та виховання, завершив цілком оптимістично. Він сказав: «Хотів би, аби завершити кращим чином цю розмову, запропонувати нашим слухачам думки про феномен, який безпосередньо занадто легко відтісняється в запалі вольових змін, що спроби, дійсно рішуче [щось] змінити в будь-якій партикулярній сфері нашого світу, одразу припиняються через переважаючу силу існуючого й видаються приреченими на безсилля. Той, хто хоче іншого, мабуть зможе це здобути лише через те, що він це безсилля сам і своє власне безсилля зробить моментом того, про що він думає й, можливо, також того, що він робить» (Adorno, 1971: s. 131).

У філософському спадку Теодора Адорно, представленого неомарксистським вченням про суспільне здійснення критичного мислення, філософсько-освітня тематика отримала статус теоретичного знання, котре в дійсний спосіб може долучитись до суспільної практики, не перетворившись на ідеологію. Цей німецький соціальний мислитель у своїх повоєнних творах, зокрема й у філософсько-освітніх роботах, актуалізувавши критику Карлом Марксом та Фрідріхом Ніцше буржуазної культури, здійснив критичний напад на капіталістичне суспільство як на продуцента тоталітарних ідеологій. За Адорно, практика індустріально-масового суспільства історично реалізувалась як цивілізаційне джерело панівної дегуманізованої ідеології. Сукупний цивілізаційний потенціал цієї ідеології, представлений передусім традиційністю буржуазної освіти, «культури-індустрією» масових розваг, системно-раціональним знанням, тотально знівельовав когнітивну та соціальну активність європейця, вплинувши на його індивідуальний дух, що унеможливило, через надмірне усупільнення, соціальну реалізацію тодішнього індивіда як особистості. Суті цього ідеологічного бездуховного формування людської свідомості, наслідком

чого було соціальне поширення феномену напівосвіченості, Адорно у своїх філософсько-освітніх творах ідейно протиставив теорію, яка зумовлює особисте звернення індивіда до самоосвіти та самовиховання, інтелектуально емансипуючи його від будь-яких авторитетів тотально усупільненого соціуму. Зауваживши духовне значення природного людського інтересу до будь-чого непізнаного, Адорно запропонував убачати цей ірраціональний чинник первинною антропологічною умовою інтелектуального становлення нового індивідуума як моральної особистості. Така людина, на переконання мислителя, за ідейної підтримки теоретично-емансипаційного знання, представленого теорією критичного мислення, спроможна соціально здійснитись як суб'єкт критичного мислення, а також як свідомий і відповідальний дієвець суспільно-необхідних соціокультурних перетворень. Адорно постулював оновлений освітній процес продуцентом таких перетворень, що раз і назавжди унеможливлять соціальне повернення тенденцій щодо дегуманізації суспільства та життя окремої людини.

Література:

1. Adorno Theodor W., Horkheimer Max. *Dialektik der Aufklärung*. – Amsterdam: Querido, 1947. – 310 S.
2. Adorno Theodor W. *Minima Moralia. Reflexionen aus dem beschädigten Leben*. – Fr. am M.: Suhrkamp, 1951. – 481 S.
3. Adorno Theodor W. *Theorie der Halbbildung / Gesammelte Schriften. Band 8. Soziologische Schriften I*. – Fr. am M.: Suhrkamp, 2003. S. 93 – 121.
4. Adorno Theodor W. *Tabus über dem Lehrberuf / Gesammelte Schriften. Band 10.2. Kulturkritik und Gesellschaft II: Eingriffe, Stichworte, Anhang*. – Fr. am Main, Hessen : Suhrkamp Verlag GmbH & Co, 1977. – S. 656– 673.
5. Adorno Theodor W. *Fortschritt / Vortrag auf dem Münsteraner Philosophenkongreß am 22. Oktober 1962 / Gesammelte Schriften. Band 10.2: Kulturkritik und Gesellschaft II: Eingriffe. Stichworte. Anhang*. – Fr. am M., Hessen: Suhrkamp Verlag GmbH & Co, 1977. – S. 617– 638.
6. Adorno Theodor W. *Über Statik und Dynamik als soziologische Kategorien / Gesammelte Schriften in 20 Bänden, Band 8: Soziologische Schriften*. – Fr. am M.: Suhrkamp, 2003. – S. 217– 237.
7. Adorno Theodor W. *Erziehung nach Auschwitz / Erziehung zur Mündigkeit: Vorträge und Gespräche mit Hellmut Becker 1959–1969*. – Fr. am M.: Suhrkamp, 1971. – S. 9– 23.
8. Adorno Theodor W. *Erziehung zur Mündigkeit / Erziehung zur Mündigkeit: Vorträge und Gespräche mit Hellmut Becker 1959–1969*. – Fr. am M.: Suhrkamp, 1971. – S. 133– 146.
9. Adorno Theodor W. *Negative Dialektik*. – Fr. am M. : Suhrkamp, 1966. – 414 S.
10. Horkheimer Max. *Die Sehnsucht nach dem ganz Anderem / Ein Interview mit Kommentar von Helmut Gumnior (Stundenbücher)*. – Hamburg: Furche-Verlag, 1970. – 90 S.

Віталій Брыжннк. Введение в философию образования Теодора Адорно

Статья посвящена рассмотрению основных элементов философии образования Теодора Адорно. Отмечается критическое отношение этого социального мыслителя к «полуобразованию» как к культурному продукту индустриально-массовой цивилизации. Этот социальный строй идеологически повлиял на коллективное сознание европейцев и тотально подчинил их своей власти. Следствием этого влияния стало распространение полуобразованности среди европейцев, которые были отчуждены от интереса к самостоятельному получению знаний. Это негативно повлияло на динамику социокультурных изменений в европейских обществах. В своей философии образования Адорно эксплицировал суть тех факторов человеческой природы, которые способны сформировать критическое мышление, субъект которого мог бы обусловить новое социокультурное становление. Адорно считал, что социокультурные преобразования должны реализоваться действительной демократизацией европейских обществ.

Ключевые слова: образование, культура, цивилизация, общество, интерес, дух, критическое мышление, самообразование, демократизация.

Vitaliy Bryzhnik. Introduction to Theodor Adorno's Philosophy of Education

The article is devoted to consideration of the basic elements of Theodor Adorno's Philosophy of Education. The author analyzes the philosopher's critical attitude to "semi-education" as a cultural product of mass industrial civilization. This civilization ideologically influenced on individual and collective consciousness of the Europeans and totally subjected them to its power. The result of this influence was spread semi-education among the Europeans which have been alienated from interest in gaining knowledge. It has negatively influenced on the dynamics of sociocultural changes in European societies. Adorno in his philosophy of education pays attention to spiritual meaning of natural human interest to something unknown. He defines this irrational factor as primary anthropological condition of the intellectual formation of a new individual as a moral personality oriented on a new sociocultural becoming. Adorno considers that the sociocultural transformations are possible only on the base of the real democratization of European societies.

Key words: education; culture; civilization; society; interest; spirit, critical thinking; self-education; democratization.

Брижнік Віталій Миколайович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Інституту суспільства Київського Університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна).

E-mail: Bryzhnik-@ukr. net.